

Daša DUHAČEK¹

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

HRANA, SEKSUALNOST I SEĆANJA²

(Svetlana Slapšak, *Ravnoteža. Roman u dvanaest poglavlja sa epilogom*, Laguna, Beograd, 2016; Svetlana Slapšak, *Kupusara. Ogled iz istorijske antropologije hrane i seksualnosti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2016; Svetlana Slapšak, *Preživeti i uživati: o antropologiji hrane. Eseji i recepti*, SPKD. Prosvjeta, Sarajevo, 2016)

Na impresivno dugačak spisak već objavljenih radova, samo u ovoj, 2016. godini, Svetlana Slapšak dodaje još četiri knjige. Prva knjiga je roman *Ravnoteža*, objavljen u Beogradu. U drugoj knjizi, u izdanju Biblioteke XX vek, izašao je autorkin prevod (sa slovenačkog) knjige *Kupusara. Ogled iz istorijske antropologije hrane i seksualnosti*. I najzad, treća knjiga, o kojoj će takođe ovde biti reči, jeste sarajevsko izdanje zbirke tekstova *Preživeti i uživati: o antropologiji hrane*.³ Ove knjige, između ostalog, povezuje tema hrane, i nadovezuju se na niz antropoloških eseja, među kojima posebno mesto ima knjiga koju je Svetlana Slapšak objavila 2014. godine pod nazivom *Leteći pilav. Antropološki eseji o hrani*.

Iako je reč o pristupima srodnoj temi, u ovim knjigama oni su međusobno potpuno različiti. U spisateljskom radu Svetlane Slapšak se ovoga puta posebno izdvaja roman, dakle književni izraz, žanr u kome se ona tek sada pojavljuje. Druga knjiga je antropološka studija, ima format jasno utemeljenog naučnog diskursa, u kome je Slapšak već decenijama priznata autorka, i kod

1 E-mail: dasaduh@sezampro.rs

2 Ovaj tekst je posvećen Milicama.

3 Četvrta knjiga, o kojoj ovde neće biti reči, jeste *Kuhinja s razgledom* (cf. Slapšak 2016d).

nas i u međunarodnoj akademskoj zajednici; i najzad, treću knjigu sačinjava zbir heterogenih tekstova, recepti i vodič za to kako preživeti, a uz to i uživati.

Iako se ove knjige po žanru međusobno razlikuju, one imaju složen zajednički imenitelj: kod svih je primenjeno ono što ova autorka drugim povodom naziva „visokorafinirano mišljenje o povezanosti identiteta, sećanja i hrane” (Slapšak 2016c, 68). Ali, to nije jedino što povezuje ove knjige, jer kako Svetlana Slapšak kaže, „[p]isati o hrani skoro je nemoguće bez kontaminacije oštrih političkih značenja.” Pristup hrani se ne može „osloboditi senke politike na hrani” (ibid., 7). Ove knjige su svedočanstvo ne samo o tome šta je političko, već i o političkom otporu koji se gradi unutar priča o hrani. „Hrana je subverzivna i vlast je ne može kontrolisati” (ibid., 8).

Priče o hrani koje imaju političku težinu, a usto su napisane kao književni tekst, jesu neobične. Radnja romana *Ravnoteža* se odvija u Beogradu početkom 1990-ih i inicijalno je pokreće recept za kolač koji se zove ravnoteža. Međutim, kada se pojavi još jedan recept, za *calzagati* (*calzagatti*), „jelo [koje] je jeftino, izdašno i neočekivano” (Slapšak 2016a, 104), postaje jasno da je ovde ključna briga o drugima, negovanje bolesnih, pomoć nemoćnima. Nude se recepti za preživljavanje, sasvim primenljivi u sopstvenoj oskudici jer se uspešno postiže da se malim, skromnim resursima nahrane brojni. A recepti se pre svega sastoje u tome da se oslanjamo jedni na druge – to zapravo postaje hrana, koja kao nit povezuje radnju romana.

Radnja romana *Ravnoteža* prati nekoliko žena različitih generacija, međusobno povezanih prijateljstvom, pre svega. Velikim naporima one grade mrežu otpora bezumnoj ratnoj politici koja narasta u to vreme i na tom mestu, a roman prati njih i njihov sistem podrške svima koji u ratnoj politici odbijaju da učestvuju. Ovde nije reč o onim (ženama) koje su često bile apostrofirane na naslovnim stranicama, kao *spiritus movens* otpora militarizmu i nacionalizmu – a čija će imena svakako ostati zabeležena – već o onima kojima se ni broja (a danas ni imena) ne zna, koje su te mreže plele i na koje su se svi otpori oslanjali.

Osim ove, noseće radnje, roman prati, i paraleleno izlaže, još dve priče: prva je ona koja predstavlja, kako to Slapšak napominje, delo „velikog nacionalnog

pisca”, a nama se kao čitateljicama i čitaocima ta radnja nudi kroz uvid u posao prekucavanja koji je poveren glavnoj junakinji romana, Milici. S druge strane, da bi obezbedila mentalnu ravnotežu (koju rad na delu „velikog nacionalnog pisca” može često dovesti u pitanje), Milica i sama piše roman, ali u duhu sestara Bronte, tako da i ta priča čini još jedan zaseban tok radnje. Lakoća s kojom se menja registar ovih paralelenih radnji, uverljivost čitavog niza likova – u zadatim okvirima – zahtevali su odvažnost i duhovitost autorke.

Likove ljudi u ovom romanu prate i likovi životinja. Naime, s posebnom pažnjom, jasno izvedenim karakternim osobinama i ličnim imenima, oslikani su likovi jednog mačora, jedne mačke i jednog psa. Odnos prema životinjama je predstavljen kroz prizmu neupitnog značaja koji one imaju, ili mogu imati za nas, ljude, poučavajući nas onoj bezrezervnoj privrženosti i odanosti koja deluje terapijski.

Druga knjiga o kojoj će ovde biti reči je *Kupusara. Ogled iz istorijske antropologije hrane i seksualnosti*. Prethodno je objavljena 2013. godine na slovenačkom jeziku, pod naslovom *Zelje in spolnost (Kupus i seksualnost)*. U izdanju Biblioteke XX vek se pojavljuje dopunjena i kao jedan od najboljih primera analitičkog razmatranja o antropologiji hrane. Ako se izuzme dvobroj časopisa *Kultura* – koji je još davno uredila Jelena Đorđević⁴ – kod nas je, usred rasta brojnih kulinarskih TV emisija i njihovih zvezda, zapravo malo ozbiljnih istraživanja i teorijskih, analitičkih tekstova o hrani. U tom smislu, ova knjiga Svetlane Slapšak je značajan izuzetak. Već na prvi pogled je jasno da se radi o autorki koja poznaje izvorne grčke i latinske tekstove, i oslanja se na izuzetno veliki broj studija pisanih na francuskom, engleskom i našim jezicima. Izvori za ovaj rad u prvom redu upućuju na antropologiju, istoriju i lingvistiku antičkih svetova (na primer, Žan Pjer Vernan [Jean-Pierre Vernant]) i Balkana (Veselin Čajkanović). Osim toga, posebno mesto kao izvori imaju autori koji su sada već klasici (na primer, Klod Levi Stros [Claude Lévy-Strauss], Rolan Bart [Roland Barthes]). Slapšak nas takođe upućuje na utemeljenja u opštim sociološkim i kulturološkim studijama, kao što su dela Kliforda Gerca (Clifford Geertz), Meri Daglas (Mary Douglas), i najzad, na teorijske pretpostavke onih koji već imaju opsežna istraživanja o hrani, kao što su Gudi (Jack Goody) i drugi.

4 Cf. Đorđević 2004.

Naslov koji nosi slovenačko izdanje ove knjige, kao i podnaslov ove studije, jeste za razliku od zabavnog i zavodljivog naslova *Kupusara*, precizniji u pogledu njenog sadržaja. Pozivanje na Aristotela na samom početku knjige jasno povezuje (telesne) potrebe za hranom sa seksualnošću, s tim što Aristotel seksualnost u ovom navodu proširuje na pojam ljubavne želje. Zatim, razliku između ovih telesnih potreba uspostavlja tako što tvrdi da se od jednih, ukoliko se ne zadovolje, umire, a od nezadovoljavanja drugih to neće biti slučaj. Na osnovu toga Aristotel zaključuje da se, možda, ljubavna želja može smatrati suvišnom (Slapšak 2016b, 19).

Za razliku od Aristotela, Slapšak u svojim knjigama daje povlašćeni prostor želji i uživanju. Tako, na primer, u romanu *Ravnoteža*, da bi ilustrovala spisateljsku veštinu svog glavnog lika, Milice, ona ubacuje kratku epizodu iz sultanovog harema koja je ubedljiva slika (ljubavne) želje i erotike, a da se naslutiti i to da je linija razgraničenja sa pornografijom tanka. Zapravo, kroz lik Milice – i lakoću s kojom ona preuzima svoje književne poduhvate, Svetlana Slapšak, osim što nam iznova prikazuje svoju spisateljsku veštinu – naglašava i značaj koji želja i uživanje mogu i treba da imaju. U knjizi o antropologiji hrane, ona naglašava da upravo zato što je ova disciplina možda percipirana kao manje važna, „ostaje joj ono što mnoge druge naučne discipline sebi ne mogu da dozvole, a to je veselje” (Slapšak 2016c, 9). I zatim, kao da sama sebi pravi odstupnicu, dodaje da je „ono što možda nije naučno najvažnije niti teorijski pertinentno ... zato objašnjavalo – i proizvodilo uživanje” (ibid.).

Ono što u osnovi povezuje hranu i seksualnost jeste, kako Slapšak tvrdi, status koji dele ove naše ljudske potrebe. Hrana osim gladi „pokriva ... i mnogo šire područje komunikacijske performativnosti čoveka,” (Slapšak 2016b, 26), kao što i „seksualnost, tipski pripisana ... reprodukciji, postaje diversifikovana, nestabilna i promenljiva” (ibid.). U tom smislu, i hrana i seksualnost služe komuniciranju, odnosno grade i raspolazu svojim jezicima (ibid.). Knjiga o kupusu, kao i prethodna knjiga *Leteći pilav*, uzima za primer raznorodna simbolička značenja bogatog biljnog sveta koji čini našu ishranu. Autorka, polazeći od detaljnih opisa onoga što ona naziva „antičkim korenima kupusa”, koristi grčku mitologiju, zatim navodi povezivanje muškosti sa kupusom u Rimu, ukazuje na medicinski i botanički opis kupusa u tekstovima Alberta

Velikog, i najzad podseća na likovne reprezentacije kupusa. A sve to sa posebnim naglaskom na balkanskim ritualima.

Istoriju kupusa je Svetlana Slapšak napisala, kako sama kaže, „kao *hommage* mom učitelju”, profesoru Milanu Budimiru, koji joj je prvi ukazao na zanimljivosti ove teme. Uz duboko uvažavanje svog profesora, kroz sećanja o zajedničkom radu, ona dodaje i kratku priču o priznanju koje je i Milan Budimir odavao svom gimnazijskom profesoru. Obe priče svedoče tome kako se može graditi važan, i jedan od najboljih odnosa među ljudima, odnos prema učitelju.

Knjiga *Preživeti i uživati: o antropologiji hrane* je mozaik tekstova čijim se delovima može pristupati kao da su gotovo nezavisni jedan od drugog. Među njima su jedan rečnik, jedan intervju, prikazi dva kuvara (jedan stari, porodični, drugi bosanski), vodič kroz balkanske kuhinje, sećanja na kulinarsstvo u Jugoslaviji, još jedan povratak antici i Balkanu, i najzad, ali ne i manje važno, recepti.

Recepti čine poglavlje koje nosi naziv „Moje imaginarne gozbe”. U pripremi hrane se svakako možemo osloniti na dragoceno i vrlo detaljno uputstvo koje autorka daje za pripremanje najraznovrsnijih jela. Ovde treba podsetiti da je Svetlana Slapšak, kao prevoditeljka čuvenog Apicijevog kuvara, u kome su zabeleženi recepti antičkog Rima (cf. Apicije 1989), još davno snimila seriju TV emisija u kojima je pripremala hranu po tim receptima (dakle, hranu gde su se koristile samo namirnice i začini tada poznati u starom Rimu). Uz očigledno iskustvo i kulinarsko umeće Svetlane Slapšak, posebnu vrednost receptima za *imaginarne gozbe* zabeležene u njenoj knjizi *Preživeti i uživati* daju, prvo, klasifikacija recepata, i način na koji su obeleženi, zatim kontekst koji opisuje okolnosti pod kojima je hrana pripremana, kao i komentari koji prate svaki od njih. Tako je komentar za već pomenuto jelo, kalcagati (koji se i u ovoj knjizi ponavlja): „Brza hrana za gladnu gomilu, posebno zimi. Izaziva nadmetanje u duhovitosti, političke viceve i ovlašno flertovanje bez težih posledica” (Slapšak 2016c, 127). Kontekst može biti, na primer, „nedeljni ručak otpuštene tekstilne radnice” ili „[n]a Dan Jugoslavije, 29.11.” ili „Dan Gej parade” (ibid., 115, 134, 149); a za klasifikaciju i obeležavanje recepata

navodi se da li su bezmesni ili ne, ili koje se vrste mesa mogu koristiti ako je reč o ramazanskoj večeri i sl. Veoma je teško odabrati oštre žaoke ili duhovite primere kojima se ilustruju simbolička značenja u pripremanju hrane u uslovima siromaštva, ratova, etničkih, verskih i drugih sukoba.

U poglavlju o kuvaru, čiji je naslov „Bosanska kuvarica”, a objavljen je ratnih 1990-ih godina, Slapšak naglašava značaj konteksta, ali tvrdi da i struktura ovog kuvara ima značaj, jer kuvar „ima dva dela – bosansku hranu kao san onih koji koji ne mogu kuvati jer su u ratnoj zoni i jedva preživljavaju, i bosansku hranu kao realnost preživljavanja ... noćnu moru” (ibid., 85). Kuvari, kao uputstva za kuvanje u ovakvim vremenima, imaju poseban značaj, kao što je, na primer, engleski kuvar sa receptima iz Drugog svetskog rata, objavljen pod rečitim naslovom *Ješćemo opet (We'll Eat Again)*.⁵

Autobiografski tekst je kroz celu knjigu uveliko prisutan, ali te lične priče su manje ispovednog karaktera, a mnogo su više zabeleške anegdotskog tipa kao kratki prilozi našim zamršenim i bolnim političkim istorijama.

S obzirom na to da je jedna od najduže prisutnih feministkinja koje deluju na našim prostorima, u tekstovima Svetlane Slapšak se manje ili više očigledno, ali dosledno primenjuje načelo da je lično istovremeno i političko. Ovaj momenat ličnog je, čini se, posebno naglašen s obzirom na to da posle dugog staža angažovane spisateljice postoji potreba da se i tekstom zaokruže i saopšte sećanja, da se zabeleži ono što treba da se pamti. Ta se potreba najjasnije artikuliše u knjizi o antropologiji hrane, po svoj prilici zato što je ta knjiga po svojoj strukturi zbirka „ostataka naučnih radova” i ne obavezuje ni naučnim formatom, koji svakako ispunjava *Ogled iz istorijske antropologije hrane i seksualnosti*, a ni žanrom romana kao što je to slučaj s knjigom *Ravnoteža*. Međutim, i u tom žanru romana izbijaju motivi starosti, razumljivo sve češće prisutni. „Kad su starci sami i zaokupljeni svojim mislima, ponekad im se pojavi osmeh: to je obično znak da su, slučajno ili namerno, otvorili neki trezor u svom pamćenju” (Slapšak 2016a, 187). Hrana je uvek podsetnik.

5 Cf. Patten 1985.

I na kraju, preporuka je da se sve tri knjige koje je Svetlana Slapšak objavila ove godine čitaju jedna za drugom, ili čak paralelno, jer su međusobno komplementarne. U njima se kroz priče o hrani mogu pratiti politička osvešćenost, kao i važno mesto erotike i seksualnosti, začinjene erudicijom i svestranim poznavanjem svih oblasti humanistike, i najzad, smehom i ironjom kao pouzdanim odbrambenim mehanizmima. Kada čitaju ove knjige, oni koji poznaju Svetlanu Slapšak mogu da je čuju kako se, uprkos svemu, smeje.

LITERATURA

- Apicije. 1989. *O kuvanju*. Zagreb: Latina et Graeca.
- Dorđević, Jelena, ur. 2004. „Kultura svaštojeda I i II.” *Kultura* 109/112.
- Patten, Marguerite. 1985. *We'll Eat Again: A Collection of Recipes from the War Years*. London: Hamlyn.
- Slapšak, Svetlana. 2014. *Leteći pilav. Antropološki eseji o hrani*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Slapšak, Svetlana. 2016a. *Ravnoteža. Roman u dvanaest poglavlja sa epilogom*. Beograd: Laguna.
- Slapšak, Svetlana. 2016b. *Kupusara. Oglad iz istorijske antropologije hrane i seksualnosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Slapšak, Svetlana. 2016c. *Preživeti i uživati: o antropologiji hrane. Eseji i recepti*. Sarajevo: SPKD Prosvjeta.
- Slapšak, Svetlana. 2016d. *Kuhinja s razgledom*. Novo mesto: Goga.